

המצוות בפדשה

המצוות בפרשת השבוע - הלכה ואגדה

"כי לא נחש ביעקב" - איסור ניחוש

גדרי המצוות וטעמיהם מהראשונים

ספר החינוך

מצוה רמ"ט - שלא לנחש

לכפירה גמורה, שיחשוב כל טובתו ורעתו וכל אשר יקרהו שהוא דבר מקרי, לא בהשגחה מאת בוראו, ונמצא יוצא בכך מכל עקרי הדת. על כן, כי חפץ השם בטובתנו, ציונו להסיר מלבנו מחשבה זו ולקבוע בלבבינו כי כל הרעות והטוב מפי עליון תצאנה לפי מעשה האדם אם טוב ואם רע, והנחשים לא מעלין ולא מורידין, וכמו שכתוב [במדבר כ"ג, כ"ג] כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל. פרטי המצוה בפרק שביעי משבת ובתוספתא דשבת.

ונוהגת בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ונקבות. ועובר עליה ועשה שום מעשה על פי הנחש בעדים והתראה, לוקה, ודוקא בבית דין של עשרים ושלשה, וכן בכל מקום שכתבנו במה שקדם. ובמה שנכתוב לוקה, הכוונה היא בארץ הקדושה שהיא מקום המשפט של עשרים ושלשה, שאין דין דיני נפשות בחוצה לארץ אלא במסור לבד, לפי שמיתתו הצלה ותחיה לאחרים טובים ממנו.

גדר המצווה - שלא נלך אחרי נחשים, שנאמר [ויקרא י"ט, כ"ו] לא תנחשו, ונכפל במקום אחר, שנאמר [דברים י"ח, י] לא ימצא בכך וגו' ומנחש. ואמרו בספרי, מנחש כגון האומר נפלה פתי מפי, נפלה מקלי מידי, עבר נחש מימיני ושועל משמאלי, וימנע מפני כן מעשות שום מעשה.

ובספרא אמרו לא תנחשו, כגון אלו המנחשים בחולדה ובעופות ובכוכבים וכיוצא בהן, עד כאן. וכן כגון מה שיאמרו המוני העמים הסכלים, כיון ששבתי מדרכי שהייתי הולך, או צבי הפסיקו, או עורב צועק עובר על ראשו, או כיון שראיתי דבר פלוני בתחילת היום לא ארויה היום, או שום מקרה רע יבואהו, וכל המעשים האלו וכיוצא בהן הם בכלל לאו זה.

משרשי המצוה, לפי שענינים אלה הם דברי שגעון וסכלות גמורה, ולעם קדוש אמיתי אשר בחר האל לא יאות להם שישעו בדברי שקר. ועוד שהם סבה להדיח האדם מאמונת השם ומתורתו הקדושה. ולבוא מתוכם

נידונים הלכתיים מהאחרונים ועוד

ויש להקשות לפי מה שנתבאר בגדר 'ניחוש' שהם דברים שאינם אמיתיים - הרי איצטגנינות הוא ענין טבעי שהטבע מתנהג על פי הכוכבים כמבואר בשבת קנ"ו במעשה דרבי עקיבא ועוד [ומה שאמרו שם 'אין מזל לישראל' פירש רש"י - דעל ידי תפלה וזכות משתנה מזלו לטובה].

עוד יש להביא שבפסחים קי"ג אמרו - 'מניין שאין שואלין בכלדיים [חוזים בכוכבים] - שנאמר תמים תהיה עם ה' אלהיך'. ומשמע שאין בזה איסור ניחוש, רק 'תמים תהיה'.

וצריך לומר שאין הכוונה כאן לחוזים בכוכבים היודעים חכמה זו, אלא ב'מנחשים' בכוכבים, והיינו שעשו לעצמם סימנים לפי הכוכבים, בדברים שאין להם מהלך וסיבה אמיתיים.

וכן כתב הרמב"ן בתשובות המיוחסות רפ"ג - 'ובודאי משמע, שאין האצטגנינות בכלל ניחוש, דמיבעיא ליה: מנין, ועוד, דהא ר' חנינא סבר: מזל מעשיר, ויש מזל לישראל ואף על גב דלית הלכתא כוותיה, מ"מ משמע: דלאו ניחוש הוא. ואלו שמנחשים בכוכבים דקתני, לא באצטגנינות קאמר'.

ועל דרך זה יש לבאר ענין הניחוש בעופות שהוזכר שם, שזה מדבר דווקא בניחוש בעופות בדברים שאין בהם חכמה אמיתית, ואין הכוונה לשיחת העופות, שהיא חכמה אמיתית, כדמצינו בגיטין מ"ה מעשה ברב עיליש שסמך על זה - 'יומא חד הוה יתיב גביה ההוא גברא דהוה ידע בלישנא דציפורי, אתא עורבא וקא קרי ליה, אמר ליה: מאי קאמר אמר ליה: עיליש ברח עיליש ברח, אמר: עורבא שיקרא הוא ולא סמיכנא עליה. אדהכי אתא יונה וקא קריא, אמר ליה: מאי קאמרה א"ל: עיליש ברח עיליש ברח, אמר: כנסת ישראל כיונה מתילא, ש"מ מתרחיש לי ניסא'.

שיטות אחרות בגדר 'ניחוש'

הובא לעיל מדברי החינוך והר"ן בגדר 'ניחוש', שהם סימנים שאין בהם מהלך טבעי.

'ניחוש' - סימנים שאין להם סיבה אמיתית

בסנהדרין ס"ה ביארו ענין ה'ניחוש' - 'תנו רבנן: מנחש - זה האומר פתו נפלה מפיו מקלו נפלה מידו. בנו קורא לו מאחוריו. עורב קורא לו, צבי הפסיקו בדרך, נחש מימינו ושועל משמאלו אל תתחיל בי, שחרית הוא, ראש חודש הוא מוצאי שבת הוא'.

עוד הביאו בגמרא שם ס"ו - 'תנו רבנן: לא תנחשו ולא תעוננו - כגון אלו המנחשים בחולדה בעופות ובדגים'. וגירסת הר"ף 'ובכוכבים'.

ובפשטות נראה שזהו סוג אחר של 'ניחוש', שאינו מדבר על דברים המזדמנים לפניו, אלא מדובר במי שבודק בקביעות בדברים אלו, לראות איך להנהיג מעשיו על פיהם.

אמנם מסתבר שגדרם שווה, והגדר הוא 'לתלות מעשיו בדברים שאין להם טעם וסיבה אמיתית'.

וכן כתב החינוך כאן בשרשי המצווה - 'לפי שענינים אלה הם דברי שגעון וסכלות גמורה, ולעם קדוש אמיתי אשר בחר האל לא יאות להם שישעו בדברי שקר'.

וכן כתב הר"ן בחידושי בסנהדרין שם בשם הר"ר דוד - 'ותירץ הר"ר דוד ז"ל דמאי דאסור משום נחוש הם דברים בטלים שאין להם עיקר לא בדרך הטבע ולא בדרך החכמה כמו פתו נפלה מפיו צבי הפסיקו בדרך וחביריו ומאי דאמרינן נמי בחולדה ובעופות ובכוכבים הם ג"כ ענינים בטילים נתפתו בהם המון האנשי הפחותים ואינם ענייני חכמה ולא מאיצטגנינות כלל כמו שיאמרו אם תראה כוכב כך ביום כך יהיה כך וכך בדבר שאין לו שום אמתות'.

לשאל ל'חוזים בכוכבים' - האם הוי ניחוש

הובא לעיל גירסת הר"ף שגרס בין הדוגמאות של המנחשים - 'בכוכבים'.

מידו וצבי הפסיק לו בדרך כדאיתא בפ' ד' מיתות שאלו וכיוצא בהם הם מדרכי האמורי אבל הלוקח סימנין בדבר שהסברא נודעת שהן מורין תועלת הדבר או נזקו אין זה נחש שכל עסקי העולם כך הם שהרי האומר שאם ירדו גשמים לא אצא לדרך ואם לאו אצא לדרך אין זה נחש אלא מנהגו של עולם ואליעזר עבד אברהם ויונתן בן שאול וכיוצא מזה תלו מעשיהם, שאליעזר יודע היה שלא היו מזווגין אשה ליצחק אבינו אלא הוגנת לו ולפיכך לקח סימן לעצמו שאם תהא כל כך נאה במעשי ושלמה במדותיה עד שכשיאמר לה הגמיאני מעט מים תשיבנו ברוח נדיב' שתה וגם גמליך אשקה אותה היא שהזמינו מן השמי' ליצחק, וכן יונתן בן שאול שבקש להכות במחנה פלשתים הוא ונושא כליו בלבד לקח זה סימן לעצמו שאם יאמרו עלו אלינו יהא נראה שהם יראים ממארב ובכיוצא בזה בטח יונתן בגבורתו שהוא ונושא כליו יפגעו בהם שכן מנהגו של עולם ששנים או שלשה אבירי לב יניסו הרבה מן המפחדים ואם יאמרו דומו עד הגענו אליכם יראה מדבריהם שאינם מתפחדים ובכיוצא בזה לא היה ראוי ליונתן בן שאול שימסור עצמו לסכנה וכל כיוצא בזה מנהגו של עולם הוא."

ומה שהביאו דוגמא מהם לענין איסור כתב שם שהוא רק לגבי הפרט שסמכו על מעשיהם - "וכי מייתנין לה בגמרא לענין איסור הכי קאמרין שכל נחש שהוא מן הדברים שאסרה תורה שאין הסברא מכרעת בהן כל שאינו סומך על מעשיו ממש כמו שעשו אלו השנים בדבר מותר אינו נחש ואינו אסור אף על פי שהוא מדרכי הנחשים האסורים."

ביאור נוסף במימרא של רב

נתבאר לעיל מהתוס' והר"ן שביארו המימרא של רב 'כל נחש שאינו כאליעזר וכו'', שהוא לענין איסור, וכן מבואר ברמב"ם עבודה זרה י"א-י"ב "וכן המשים סימנים לעצמו אם יארע לי כך וכך אעשה דבר פלוני ואם לא יארע לי לא אעשה, כאליעזר עבד אברהם, וכן כל כיוצא בדברים האלו הכל אסור וכל העושה מעשה מפני דבר מדברים אלו לוקה".

אמנם הראב"ד בהשגות שם חלק עליו - "א"א זה שבוש גדול שהרי דבר זה מותר ומותר הוא ואולי הטעהו הלשון שראה כל נחש שאינו כאליעזר ויונתן אינו נחש והוא סבר שלענין איסור נאמר ולא היא אלא ה"ק אינו ראוי לסמוך ואיך חשב על צדיקים כמותם עבירה זו ואי הווי אינהו הווי מפקי פולסי דנורא לאפיה".

ומבואר בדברי הראב"ד, שבמושג 'ניחוש' עצמו, יש סוגים שאפשר לסמוך עליהם, ואף מותר לעשותם.

וכן נקט הרד"ק בשמואל א' י"ד [במעשה של יונתן בן שאול] כדעת הראב"ד וביאר את גדר הדבר - "וזה אינו נחש האסור ואם היה אסור לא היה הקדוש ברוך הוא עוזרו בהליכה ההיא אבל הוא וכיוצא בו הוא קול דברי ישמע אדם ויחזק לבו כי הם סי' ואת על המעשה ואל יטעה אותך מה שנמצא בדברי חז"ל אמר רב כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש כי אינו אומר שיהיה אותו נחש אסור כמו שפירשוהו רבים כי הנה אלו המנחשים בחולדה ובעופות אינו כנחש אליעזר וכיונתן והוא היה אסור כמ"ש רז"ל לא תנחשו אלו המנחשים בחולדה ובעופות ובכוכבים והאומר פתו נפלה מפיו מקלו נפל מידו צבי הפסיקו עורב קורא לו שועל מימינו ונחש משמאלו אל תתחיל בי שחרית הוא ר"ח הוא מוצאי שבת הוא הנה אלו הדברים וכיוצא בהן שנהגו בהן בעלי הדיעות הרעות וקבעום חק ומנהג עליהם וחושבים כי הם המטיבים והמריעים זה הוא שאסרה התורה אבל אם ירצה אדם לעשות מעשה ויעשה דבר א' לאות וסי' למעשה ההוא כדי לחזק לבו ולעורר לבו לדבר ההוא זה הדבר מותר כי אילו היו עושים רע בדבר הזה אליעזר ויהונתן לא היה עונה אותן הב"ה כהוגן ומסייע את מעשיהם ועוזרם".

ומתוך דבריו נראה שאף הנחשים האסורים יש בהם מהלך המועיל, ועיקר האיסור בהם הוא מה ש'חושבים שהם המטיבים והמריעים' מתוך ש'קבעום חק ומנהג עליהם', אבל אם אינו עושה כמנהגיהם, רק לחזק לבו מותר.

ולשיטתם ביאור מה שאמרו 'כל נחש שאינו כאליעזר' וכו', היינו, שרק כשנותן סימן מתחילה לדבר, זהו נחש שיכול להצליח ויש בו ממש [כן פירש שיטה זו בביאור הגר"א י"ד קע"ט].

ונראה שהם הולכים בדעת הרמב"ם שהשווה כל סוגי איסורי הכישוף [ובכללם מעונן ומנחש] שכולם הם הבל ושקר - "ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן והם שהטעו בהן עובדי כוכבים הקדמונים לגויי הארצות כדי שינהגו אחריהן, ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להמשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן, שנאמר כי לא נחש בעיקב ולא קסם בישראל, ונאמר כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו ואתה לא כן וגו', כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן ומחשב בלבו שהן אמת ודבר חכמה אבל התורה אסרתן אינן אלא מן הסכלים ומחסרי הדעת ובכלל הנשים והקטנים שאין דעתן שלימה, אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת ונטשו כל דרכי האמת בגללן, ומפני זה אמרה תורה כשהזירה על כל אלו ההבלים תמים תהיה עם ה' אלהיך".

אמנם הרמב"ן בשו"ת המיוחסות סימן רפ"ג חלק עליו וכתב - והרמב"ם ז"ל כתב: שכל העושה מעשה מפני האצטגנינות, וכיון מלאכתו או הליכתו בעת שקבעו הוברי שמים, הרי זה לוקה משום: לא תעוננו. ועוד האריך לומר: שדברי הבל ושטות הם. והמאמין שיש בהם ממש, בכלל נשים ועמי הארץ הם. ושמעתא כולה, ליתא הכי [מהסוגיא בשבת שיש ממש באצטגנינות]. ועוד, דאפילו בניחוש נמי, לא משמע הכי, מעובדא דרב עיליש ובב"ר אמרו: כי עוף השמים יוליך את הקול. זה העורב וכו'".

ומבואר בדבריו שאף בניחוש יש מהלך [כמו שיש במהלך הכוכבים] ולכן יש לפעמים היתר לזה, כמו המעשה דרב עיליש, אך לא ביאר הגדר בזה, והאופן המותר.

ומצאנו ברשב"א בשו"ת א' ת"ג שנתן גדר לדבר, שהאריך להקשות על הרמב"ם ממקומות רבים בחז"ל שסומכים ועושים מעשים לפי דברים סגוליים שאין בהם מהלך טבעי, וכתב שם לענין ניחוש שיש בזה חכמה - "גם בניחוש שיש בכללו חכמת התיירין שהיא מן הנחשים בעופות אמרו במעשה דרב עיליש דשמע עורב ויונה אומרין עיליש ברח עיליש ברח וסמך עליהם וברח וניצל. ואולי גם זה משום דשבי כולוהו איתנהו ביה ובכלל רפואה ויותר ממנה היא. ושלא ילך אחרי נחשים אלו אלא שאם שמע במקרה שמותר לסמוך עליו להנצל מן השבי".

ומשמע מדבריו שסובר כהרמב"ן שיש בזה מהלך וסיבה, ונתן גדר לאיסור, שאין ללכת אחריהם ורק אם שמע במקרה מותר לסמוך עליו כדי להנצל מן השבי.

ולהלן יתבאר שגם מדברי הראב"ד נראה שיש מהלך בניחושים.

ביאור מעשה דאליעזר ויהונתן לפי שתי השיטות

בחולין צ"ה אמרו - "והאמר רב: כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש".

וברש"י שם - "כל נחש שאינו - סומך עליו ממש כאליעזר עבד אברהם שאם תשקני אדבר בה ואם לאו לא אדבר בה. וכיונתן בן שאול - אם יאמרו אלינו עלו ועלינו".

ופשטות הסוגיא שם מדברת לענין 'איסור ניחוש' [שרצו לומר שם, שמטעם זה לא רצה רב לאכול מהבשר, משום איסור ניחוש, ודחו שאין זה ניחוש], ולפי זה צריך ביאור מה הטעם שבמעשה של אליעזר ויונתן עצמם, לא חששו לאיסור זה.

והתוספות שם הקשו זאת - "ואם תאמר אליעזר היאך ניחש למ"ד בפ' ארבעה מיתות (סנהדרין דף נו:): כל האמור בפרשת מכשף בן נח מוזהר עליו וי"ל דההוא תנא סבר שלא נתן לה הצמידים עד שהגידה לו בת מי היא". וכיונתן בן שאול - וא"ת היאך ניחש ויש לומר דלזרז את נערו אמר כן ובלאו הכי נמי היה עולה".

והנה דברי התוספות אינם מיושבים לפי דברי רש"י שכתב גבי אליעזר ויונתן, שהם סמכו לגמרי על הסימנים [ובאמת לדעת התוספות, צריך ביאור מהי הדוגמא שמביאים מהם, ויתבאר להלן].

ובדעת רש"י יש ליישב לפי דברי הר"ן בחידושי לחולין שם [זוה על פי שיטתו הנ"ל שניחוש הוא דבר שאין לו מהלך אמיתי] - "ומכל מקום הדבר צריך תירוץ שאי אפשר שהצדיקים הללו הווי מנחשין וכך נראה לי בתירוצן של דברים שהנחש שאסרה תורה הוא התולה את דבריו בסימן שאין הסברא נותנת שיהא בהם גורם תועלת לדבר או נזק כגון פתו נפל